

auch den Weltpriestern zugemuteten klösterlich orientierten Tagesordnung (S. 410-427) die Lebendigkeit der klösterlichen Tradition in der Applikation auf die Bedürfnisse und Schwierigkeiten, aber auch im Aufzeigen der Defizite im „einfachen“ Seelsorgeklerus seiner Zeit, und das alles nicht in bitterer Moralität, sondern in geistreicher Rhetorik und einfallsreichen dramatischen Effekten.

Friedrich-Ebert-Straße 12
D-93051 Regensburg

Ulrich G. LEINSLE O.Praem.

Frank DAELEMANS en Jos BOSCHMANS (edd.), *Leven en Lijden in Woelige Tijden. Grimbergen, de abdij en de regio. 1780-1830*, Grimbergen: De Vrienden van de Abdij van Grimbergen v.z.w., 2004, 262 pp.

Ter gelegenheid van de ambtsneerlegging van abt Piet Wagenaar organiseerden de Vrienden van de Abdij onder de leiding van Bert Kolsteeg een tentoonstelling rond het thema *Leven en Lijden in Woelige Tijden* in de Grimbergse abdij. Toen werd aan prelaat Wagenaar het hier besproken huldeboek voor zijn tweeëntwintigjarig abbatiaat aangeboden.

Na een voorwoord van Godfried Kardinaal Danneels en een dankbare getuigenis van abt-generaal Thomas Handgrätinger schetst Gereon Van Boeschoten in *Werenfried Petrus Wagenaar, abt van Grimbergen* (p. 11-19) een portret van de gevierde. Niet alleen tijdens zijn rijk gevuld abbatiaat, maar ook in de daaraan voorafgaande jaren was de in 1929 geboren norbertijn Piet Wagenaar de motor achter vele initiatieven. Twee grote lijnen komen daarbij duidelijk naar voor: zijn jarenlange en brede inzet als pastoor-deken en de grote restauratie- en verbouwingswerkzaamheden die onder zijn hoede aan de abdijkerk en het kloostercomplex werden uitgevoerd.

In *Grimbergen, speelbal van zijn tijd. 1775-1815* (p. 23-56) analyseert Frank Daelemans de maatschappij aan het einde van het ancien régime en tijdens de Franse bezetting. De Zuidelijke Nederlanden waren ontworpen door de ideeën van de Verlichting, de antireligieuze politiek, de bestuurlijke centralisatie van keizer Jozef II en het revolutionaire geweld. Binnen zijn bijdrage besteedt de auteur vooral aandacht aan de eerste woelige jaren van de Franse bezetting tot de staatsgreep van 1799 en de invoering van het consulaat. In deze periode werd Grimbergen de hoofdplaats van een kanton, waaronder ook Beigem, Bever, Borcht, Hamme, Meise, Nieuwenrode, Oppem, Ossel, Relegem, Strombeek, Wommel en Wolvertem ressorteerden. Per kanton was er een voorzitter en een commissaris. Van januari 1796 tot 1798 vervulde de gematigde Brusselaar Etienne Colin de functie van commissaris. Als vrederechter benoemde de departementale overheid de bij de bevolking weinig geliefde ex-norbertijn Josephus Jumini, die in 1797 door de bevolking weggestemd werd. De lokale ambtenaren in iedere gemeente, de *agent municipal* en zijn

adjoint, vaak gerekruteerd onder de oud-burgemeesters en vroegere schepenen, beschikten noch over de macht, noch over de middelen om hun taak naar behoren uit te voeren. Zij kregen hun loon onregelmatig uitbetaald en waren aldus gemakkelijk manipuleerbaar. Vaak moesten de ambtenaren schipperen tussen de strenge revolutionaire decreten en de tegenovergestelde opvattingen en verwachtingen van de gelovige plattelandsbevolking. Frank Daelemans bezorgt een boeiende kijk op het politieke en bestuurlijke leven in een plattelandsgemeenschap onder het revolutionaire bewind, een thematiek die weinig bestudeerd werd door onderzoekers en nauwelijks bekend is bij het grote publiek. Bij het schetsen van een levendig fresco baseert hij zich vooral op archiefdocumenten van de provinciale overheid van het Dijledepartement. Hij illustreert zijn verhaal met markante citaten uit de kroniek van pastoor Heylen.

Net over deze norbertijn schrijft Karl Verdickt op basis van zijn onuitgegeven verhandeling uit 1987 in *Norbertus Heylen, pastoor te Grimbergen, bevoorrechte getuige van de woelige periode 1789-1801* (p. 57-73). Hoewel Heylen pas in 1799 begon met de aantekeningen voor zijn *Kort begrip*, geeft zijn kroniek een unieke kijk op het politieke en kerkelijke leven in een woelige tijd. Verhelderend zijn de passages over de twist tussen de witheren over het al dan niet aanvaarden van bonnen om nationale goederen, genaast kerkelijk bezit, terug te kopen of het religieus gedoogbeleid van commissaris Colin. De pastoor van Grimbergen analyseert nauwgezet de geleidelijke onderdrukking van de kerk, van behoedzame verknechting tot radicale repressie onder het Directoire.

Na twee bijdragen over politieke geschiedenis, één op regionaal en één op lokaal niveau, zoemt Dirk Leyder uit om in *"De welige wingerd"* een brede studie te presenteren van *Het onderwijslandschap in de Zuidelijke Nederlanden rond het einde van de 18de eeuw* (p. 75-100). Hoewel de overheid inzag dat de kwaliteit van het basisonderwijs in de *kleine scholen* bedroevend laag was, grepen de bewindslui van de Oostenrijkse Nederlanden niet in. Om aan de toenemende vraag naar onderricht van de stedelijke burgerij tegemoet te komen, ontstonden veel "illegale" scholen, die zonder toestemming van de scholaster opgericht werden. In dit aan het particulier initiatief overgelaten onderwijslandschap namen de norbertijnen een bescheiden plaats in. Na de overname van het gymnasium in de eigen stad richtte de Sint-Corneliusabdij van Veurne in de zeventiende eeuw, telkens op verzoek van de stedelijke overheid, scholen op in Diksmuide en Nieuwpoort. De norbertijnen van Bonne-Espérance runden het gymnasium van het nabij gelegen Binche. In de eerste decennia van de achttiende eeuw stootten de premonstratenzers al deze onderwijsinstellingen af wegens de onverenigbaarheid met een regelmatig kloosterleven. Op het einde van diezelfde eeuw bood de abdij van Floreffe haar diensten aan om het college van Namen over te nemen. Maar tijdens de onderhandelingen in 1777 en opnieuw in 1783 bleken de voorwaarden van de witheren en de opvattingen van de Oostenrijkse gezagsdragers te Brussel niet verzoenbaar.

In *Het kunstpatrimonium van de Grimbergse norbertijnenabdij in de greep van de Franse bezetter* (p. 101-130) bespreekt Cecilia Viérin het wedervaren van de kunstwerken en in het bijzonder van de schilderijencollectie. Deze rijke verzameling was vooral bijeengebracht onder het bewind van Franciscus du Blioul (1540-1542), Christophorus Outers (1613-1648), Herman de Munck (1698-1712), Augustinus van Eeckhout (1716-1747) en Jan-Baptist Sophie (1755-1775). De auteur maakt duidelijk dat de belangrijkste en meest uitvoerige bron, een inventaris opgetekend onder het abbatiaat van prelaat Ignatius du Rondeau (1775-1778), niet altijd even accuraat is in de toewijzingen van schilderijen aan kunstenaars. Uit de vergelijking van deze lijst met de inventaris die de Franse ambtenaar Franciscus Briant in 1796 opstelde, blijkt dat de witheren hun grotere schilderijen met overwegend godsdienstige thema's voor de bezetter verborgen hadden. Zij vertrouwden hun preciosa toe aan de pachters van de grote, nabijgelegen abdijhoeven. In de kloostergebouwen hingen tijdens de meest repressieve periode van het Franse bewind vooral kleine doeken met wereldlijke onderwerpen. Uit de studie van het Grimbergse kunstpatrimonium voor, tijdens en na de Franse bezetting besluit Cecilia Viérin dat de norbertijnen er goeddeels in slaagden hun kostbaar erfgoed uit de handen van de Fransen te houden. De abdij van Grimbergen zette samen met de norbertijnenkloosters van Bonne-Espérance, Ninove en Sint-Michiels te Antwerpen een transport op het getouw om het abdiarchief, de misgewaden, het zilverwerk en een aantal schilderijen te vrijwaren. Deze expeditie naar de Republiek van de Noordelijke Nederlanden kende maar gedeeltelijk succes. In een pakhuis van de havenstad Medemblik wisten de Fransen een deel van de lading te onderscheppen.

De bijdrage van Kamiel D'Hooge heeft de verdienste om veel nieuw materiaal aan te dragen over *Muziek, orgel, organisten en klokken ten tijde van de Franse Revolutie te Grimbergen* (p. 131-164). Zo bezorgt hij een goed beeld van de inspanningen van pastoor Heylen voor het behoud van de klokken en het orgel, een prosopografie van de beiaardiersfamilie Claessens en lijsten van de organisten en musici in de abdij. Toch kan de auteur niet om "de blinde vlek van de muziekpraktijk te Grimbergen en elders tijdens de Franse omwenteling" (p. 142) heen.

Naar het wel en vooral het wee van de abdijsamenleving peilt Jos Boschmans in zijn bijdrage *Lotgevallen en 'diaspora' van de Grimbergse kanunniken tijdens en na de revolutiejaren, 1780-1851* (p. 165-220). Vooral het tijdperk tot 1806, dat overeenkomt met de periode beschreven in Heylens *Kort begrip*, geniet de aandacht. Tijdens het Oostenrijkse bewind sijpelde de verslechterende verhouding tussen de staat en de kerk ook in de Sint-Servaasparochie door. Zo las Norbertus Heylen enkel passages voor uit de keizerlijke edicten die hij gehouden was af te lezen van op de preekstoel. De oprichting van het seminariegeneraal te Leuven, bedoeld om alle priesteropleidingen in de Oostenrijkse Nederlanden te bundelen en te controleren, werd in de abdij van Grimbergen lauw onthaald. Net als andere Brabantse premonstratenzen

kwamen de Grimbergse kloosterlingen snel in het kamp van de Brabantse omwenteling terecht. Verschillende norbertijnen namen als *veldpaep* een aalmoezeniersfunctie op bij het patriottenleger. De Franse opmars dreef abt Nicolaus Maras en de binnenheren op de vlucht naar de Nederlandse Republiek. De prelaat en twee kanunniken overleefden de tocht niet. Van op zijn pastorie was Heylen een bevoorrecht getuige van de uitdrijving van de gemeenschap uit de abdij op 8 november 1796 en de verkoop van de kloostergebouwen aan generaal de la Pallière. Net als de andere buitenheren ving Heylen medebroeders in zijn pastorie op. Tijdens de repressie van het Directoire dook hij zelf onder op de pachthoeven. Hoewel hij Napoleons tolerante houding tegenover het katholieke geloof, uitmondend in het concordaat van 15 juli 1801, zeer apprecieerde, tilde hij zwaar aan enkele nefaste gevolgen ervan. De nieuwe parochiale indeling, geënt op de bestuurlijke en juridische kantons, plaatste de Grimbergse Sint-Servaaskerk als succursale kerk onder de parochiale Sint-Laurentiuskerk van Wolvertem. Norbertus Heylen kon zijn degradatie tot *desservant* of rector maar moeizaam verkroppen. Een tweede heikel punt griefde de pastoor evenzeer: hij ontving voor zijn pastoraal werk niet de beloofde bezoldiging van overheidswege. Gelukkig kon hij, net als alle andere kanunniken in de diaspora, rekenen op een overlevingspensioen op het resterend abdijvermogen, uitgekeerd door provisor Simon Margé. Deze jonge witheer leidde vanuit het kasteel Boechout te Meise de kleine kloostergemeenschap. Na zijn dood in 1826 nam Jan-Baptist Van den Bergen, de latere heroprichter van de abdij, zijn taak over.

In een bijzonder goed gestructureerd artikel bespreekt Jaak Ockeley veel meer dan de historiek van *Het abdijbeluik in Grimbergen, einde 18de - begin 19de eeuw* (p. 221-245). Hij bezorgt een heldere uiteenzetting van de edicten betreffende het kloosterwezen uitgaande van de Oostenrijkse vorsten. Vervolgens lijst hij de wettelijke bepalingen van de Franse republiek inzake de oorlogscontributie, de inbeslagname van het kerkelijk bezit als nationaal goed en de inventarisatie van de goederen, de lasten, de inkomsten en de uitgaven van de abdijen op. Na de nationalisatie en de uitdrijving van de kanunniken in 1796 volgde twee jaar later, op 13 juli 1798, de openbare verkoop van de abdijsite. Kopers waren de Franse brigadegeneraal Marin de Guérout de la Pallière en zijn broer Jean Charles. De familie de la Pallière sloopte de kloostergebouwen, maar zag zich door geldzorgen genoodzaakt in 1831 een eerste deel van het abdijbeluik te verkopen aan de terug ontluikende Grimbergse premonstratenzergemeenschap. In 1853 kochten de witheren het overblijvende deel bezuiden de omstreeks 1825 aangelegde steenweg Aalst-Vilvoorde. Zo hadden de norbertijnen in de tweede helft van de negentiende eeuw ongeveer een kwart van het oorspronkelijke abdijbeluik van meer dan 8 hectare in handen.

Marjolijn Van Damme bespreekt niet alleen *De heropbouw van de abdij* (p. 247-262), maar ook de vernieuwde luister die de overeind gebleven abdijkerk, de grote en de kleine sacristie en de pastorie kregen.

Pastoor Heylen en zijn opvolger, Jan-Baptist Van den Bergen, hielden zich vooral bezig met de verbouwwerken in de pastorie, de heraanleg van de tuin en het slopen van de bouwvallige restanten van de abdijgebouwen. De restauratiewerken aan de kerk bleken zo kostelijk, dat de gemeente in 1834 besloot om een deel van de bekroning van de toren af te slaan. Hieruit en aan de hand van passages uit de kroniek van Norbertus Heylen toont Marjolein Van Damme aan dat de als fantaisistisch afgedane gravure in Sanderus' Brabantse *Chronographia* met de realiteit voor 1834 overeenstemt. De opvolgers van overste Van den Bergen aan het hoofd van de canonie bouwden tot 1919 verder aan een nieuw kloostercomplex.

Met *Leven en Lijden in Woelige Tijden* realiseerden De Vrienden van de Abdij van Grimbergen een ambitieus project om zeer uiteenlopende aspecten van het maatschappelijk leven te Grimbergen tussen 1780 en 1830 te bestuderen: van lokale en religieuze politiek over sociale verhoudingen, onderwijs en volksdevotie tot schilderkunst, muziek en architectuur. Tussen de thema's is het bronnenmateriaal erg ongelijkmatig verdeeld. Dirk Leyder en vooral Kamiel D'Hooge doen een meer dan verdienstelijke poging om aan de hand van de schaarse bronnen een overzicht te bieden van het onderwijs en de muziek in en om de abdij. Gelukkig verduidelijkt de onvervangbare kroniek van pastoor Heylen vaak onverwacht de duistere momenten in deze woelige periode. Mede steunend op het *Kort begrijp* brengen Frank Daelemans en Jos Boschmans rijkelijk gedocumenteerde relazen. Beide auteurs vallen elk maar op één kleine slordigheid te betrappen. Het concordaat tussen Frankrijk en de Heilige Stoel dateert van 15 juli 1801 en niet van 8 april 1802 (p. 192). Op deze laatste datum werd het concordaat samen met de door Napoleon toegevoegde organieke artikelen bekrachtigd door de Franse wetgever. Merken wij ook op dat Strombeek-Bever geen gemeente van het kanton Grimbergen (p. 38) was in de Franse tijd. De twee dorpen werden pas in 1810 tot één gemeente samengevoegd, terwijl het kanton Grimbergen, samen met Londerzeel, in 1802 voor twee eeuwen in het kanton Wolvertem opging (p. 192).

Veel auteurs brengen het relaas van de edicten over het kloosterwezen uitgaande van Maria-Theresia en Jozef II, de Brabantse omwenteling, de steeds wisselende machtsverhoudingen in 1789-1794 en de veldslagen van Jemappes, Neerwinden en Fleurus. Deze cruciale context zou niet mistaan hebben in een meer uitvoerige inleiding. Daarin ware een oplistijng van de sleutelfiguren eveneens welgekomen, zoals bij een toneelstuk of in Milis' *Indiscrete charme* (1994). Zo een korte voorstelling kon de belangrijkste personages bevatten, als daar zijn prelaat Maras, provisor Margé, pastoor Heylen, superior Van den Bergen, commissaris Colin en diens opvolger Jacques Bresson, generaal de la Pallière, vrederechter Jumini en pachter Cornelis Verheyen. Het ontbreken van zulke voorstelling leidt ook tot onduidelijkheid over bepaalde feiten: kwam commissaris Colin in 1795 (p. 64) of 1796 (p. 38) naar Grimbergen? Eén van de

markante figuren is de ex-norbertijn en vrederechter Jumini, die in verschillende bijdragen voor het voetlicht treedt, doch pas door Jos Boschmans en Jaak Ockeley met zijn voornamen Guillielmus Josephus (p. 168 en vooral 227) voorgesteld wordt. Terzijde kan opgemerkt worden dat de abdijgemeenschap Jumini een tweede kans gaf in 1786 en niet in 1796 (p. 43). Om de voornamen van de ontvanger van de Nationale Domeinen, Franciscus Briant (p. 228), en Colins opvolger, Jacques Bresson (p. 229), te kennen, is het zelfs wachten tot de allerlaatste bijdrage, van de hand van Jaak Ockeley.

Ook om andere redenen is een strakkere eindredactie gewenst, bijvoorbeeld om meer uniformiteit te brengen in de indeling van de bijdragen, het kritisch apparaat en de wijze van opsommen. Binnen elk artikel is de homogeniteit veel groter, al valt de bibliografie die volgt op de bijdrage over het kunstpatrimonium uit de toon. Zo ontbreken vaak paginaverwijzingen bij de artikels en de plaats van uitgave. Tevens werd het gebruik van een cruciaal document, de lijst van schilderijen opgemaakt op last van prelaat du Rondeau, uit het bestand Kerkelijk archief van Brabant, niet opgelijst. *Werken van Barmhartigheid*, een tentoonstellingscatalogus over 650 jaar *Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden* uit 1985 staat daarentegen tweemaal vermeld. Door een fout in de titels verschijnen in de bijdrage over de muziek na het negende onderdeel opnieuw de nummers VIII (p. 155 = X) en IX (p. 157 = XI). Tenslotte zal voor de vele Vlaamse voorintekenaars van het boek "Tronchiennes [Gent]" (p. 84) minder vertrouwd klinken dan de voormalige norbertijnenabdij van Drongen.

Toch doen deze elementen van detailkritiek niet af aan het gedurfde opzet en de ruime uitwerking van *Leven en Lijden in Woelige Tijden*. De impact van de Franse bezetting op het dagelijkse reilen en zeilen in een abdij- en dorpsgemeenschap is een weinig ontgonnen terrein. Vanuit dat perspectief belichten de tentoonstelling en het fraai geïllustreerde boek het belang van het Grimbergse abdijsarchief voor het einde van het ancien régime en de woelige Franse overheersing.

Van Wayenbergstraat 16
B-1853 Strombeek-Bever

Janick APPELMANS

Letters written in Good Faith. The story continues. Translated by Walter LAGERWEY and edited by Xavier G. COLAVECHIO O.Praem., De Pere (Wisconsin): Alt Publishing Co., 2006, 274 pp., Library of Congress Control Number 2006902235. Books to be requested from the abbot of St. Norbert Abbey, 1016 North Broadway, De Pere, WI 54115, USA.

In 1893 three Norbertines traveled from Berne Abbey in The Netherlands to the state of Wisconsin in the USA. There, on the request of Bishop Sebastian Messmer they began to minister Catholic Walloon